

Post-Modern Paradigmanın Kısacasında Tüketim Toplumu ve Eleştirisi

Orkun Saip Durmaz, Kocaeli Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, e-posta: orkundurmaz@gmail.com

Özet

Tüketim toplumu kavramıyla ilgili olarak, kavramın üretim nosyonundan epistemolojik ve ontolojik bir kopuşa işaret ettiği yönünde yaygın bir kanı vardır. Bu kanıya göre, bahsi geçen kopuş, üretim toplumundan tüketim toplumuna doğru bir kayışa tekabül etmekte, dolayısıyla çalışmak gibi modern zamanlara içkin bir edim toplumsal dokudaki önemini giderek kaybetmektedir. Üretimin toplumsal ve hatta ekonomik hayattaki belirleyici rolü silinirken, onun yerini tüketim almaktadır. Bu algı, hiç kuşkusuz, maddeci tarih okumasıyla çelişmekte; zira emek ve emek gücüne, maddi yaşamın üretimi ve yeniden üretimi sürecinde belirleyici herhangi bir rol atfedilmemektedir. Tüketim toplumu, Baudrillard'ın aynı adlı eserinin yayınlandığı 1970 yılından itibaren, yukarıda tarif edilen çerçeve dahilinde sosyoloji literatüründeki yerini almıştır. Bireylerin farklı yaşam tarzları ve tüketim alışkanlıkları temel alınmak suretiyle çizilen bu sosyolojik çerçeve iki temel sorunu barındırır: Birincisi, bireyler, üretim ilişkilerindeki yerleri itibarıyla değerlendirilmediğinden, sınıfsal analizler yerine statü kalıplarıyla sınırlandırılmış olur. Bir diğer ifadeyle, kapitalizm gibi temel karakteristiği sınıflı toplum olan bir üretim biçiminde bireylerin sadece tüketim alışkanlıkları aracılığıyla analiz edilmesi sorunlu bir yaklaşımdır. İkincisi ise, tüketim nosyonunu üretim nosyonundan kopararak ele alan bir yaklaşımın, tüketim edimini birtakım yapısal ve makro ölçekli ekonomik faktörlerden bağımsızlaştırarak kavramsallaştırdığı söylenebilir. Bu çalışmada, herhangi bir kavramsal ifade gibi tüketim toplumunun da kapitalizmin temel dinamiklerinden kopartılarak ele alınamayacağı savunulmuştur. Ayrıca, bu çalışmada, tüketim ediminin, sermaye birikim rejimlerinden, dolayısıyla da üretim nosyonunun kendisinden soyutlanmak suretiyle ele alınamayacağı ifade edilmiştir. Tüketim toplumu kavramının post-yapısalcı sosyoloji literatüründeki yeri itibarıyla kavramsallaştırılması birtakım sorunlara işaret etmektedir. Dahası, bu sorunların giderilmesi için hakim paradigma olan post-yapısalcı paradigma üzerinde birtakım küçük rötuşlar yapmak yeterli olmayacak, tam tersine, tarihsel maddeci bir çözümleme aracılığıyla post-modern epistemolojiye topyekun bir karşı çıkış gerekecektir. Dolayısıyla tüketim toplumuna karşı yapılan içeriden eleştiriler, her ne kadar radikal ve eleştirel çözümler içerse de, bu çalışmada sahiplenilmeyeceklerdir. Üretim nosyonu ile tüketim nosyonu arasında herhangi bir epistemolojik ya da ontolojik kopuş olduğunu kabul etmek hakim paradigmanın yeniden üretilmesinde rol oynayacaktır. Bir başka deyişle, post-modernizmle hemhal olmuş bir algının yıkılabilmesi için, genel olarak moderniteye özel olarak da Marksizme geri dönmek gerekecektir. Bu doğrultuda, çalışmada, post-modern yaklaşımların gerek sosyoloji literatürü genelindeki gerekse de tüketim toplumu kavramı özelindeki hegemonyasının kırılması gibi bir amaç edinilmiştir. Çalışmada, tüketim ediminin geçtiği belli başlı tarihsel uğraklar ele alınmış, tüketim ediminin sözü edilen uğraklarda tekabül

ettiği ekonomik faaliyetler sermaye birikim stratejileri ve sınıflar mücadelesindeki yerleri itibarıyla değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Post-modernizm, tüketim toplumu, modernite, üretim, fordizm.

The Consumption Society in the Grip of the Post-Modern Paradigm: a Criticism

Abstract

There is a common view that considers the concept of consumption society as an epistemological and ontological break from the notion of production. According to this point of view, this break refers to a historical process involving a tendency from the production society to the consumption society; therefore, the act of producing and its impact on the social fabric have become less and less important. The role of the act of producing is substituted with that of the act of consuming. This point of view undoubtedly contradicts with the historical materialism, because it never ascribes any deterministic role to the notions of labor and labor force in the processes of production and reproduction of the material life of the human beings. The sociological approach developing the concept of consumption society emerged and became widespread after Baudrillard's the same named work was pressed in 1970. This sociological framework mainly based on the different life styles and consumption habits of the individuals has two fundamental problems. Firstly, individuals, since they are not considered with their places in the relations of production, are only examined with their status, but not class positions. In other words, analyzing individuals by depending on only their consumption habits refers to a troubled approach in a capitalist society in which social classes exist and struggle against each other. Secondly, the troubled approach mentioned above differs the notion of consumption society not only from the act of production but also certain structural and macro-scaled economic factors. However, in this study, it is claimed that the consumption society, like any conceptual statement, cannot be analyzed independently from the main dynamics of capitalism. It is also stated that some theoretical problems emerge when the term of consumption society is conceptualized by depending on post-structural approaches. Besides, in order to solve those problems, it will not be sufficient to revise the approach; on the contrary, a total and radical rejection which can only be provided through historical materialism is needed. No matter radical or sharp, the critiques within the post-structural framework are not embraced in this study, because adoption of a break between the notion of production and that of consumption will play a role in reproduction of the dominant paradigm about the consumption society. In other words, in order to overthrow a theoretical perception which is integrated to post-modernism, it is necessary to return modernism generally and Marxism specifically. Accordingly, it is aimed to try to break the post-modern hegemony over sociological literature through a critical thinking on the concept of consumption society. In this study, the act of consumption is analyzed

as an economic activity with its historical background, and the processes of capital accumulation and class struggles are also included to the analysis.

Keywords: Post-modernism, consumption society, modernity, production, fordism.

Giriş

Tüketim toplumu nedir? Kapitalist toplumsal ilişkilere bir meydan okuyuş ve post-kapitalist bir toplum kurgusuna denk düşen bir gerçeklik mi? Yoksa, kapitalist ilişkilerin yeniden üretim sürecindeki bir uğrak mı? Üretim ve üretim ilişkilerinin sosyal yaşam üzerindeki belirleyici etkileri ortadan kalktı mı? Ya da bunlar tüketim ve tüketim kalıplarıyla ikame mi edildi? Üretim ilişkilerinin dolaysız sonucu olarak ortaya çıkan sınıflar ve sınıflar mücadelesinin yerini tüketim ve tüketim kalıplarını yansıtan kimlikler mi almaya başladı? Kuşkusuz, tüketim toplumuna dair daha fazla soru sorulabilir; ancak çalışmanın ilgileneceği sorun alanlarının ortaya koyulabilmesi açısından yukarıdakiler yeterli olacaktır. Bahsi geçen sorun alanlarından hareketle, bu çalışmanın amacı şu şekilde ifade edilebilir: Bu çalışma, tüketim olgusunu ve esasen de tüketim toplumu kavramını kapitalist ilişkiler bağlamında ele almak amacıyla hazırlanmıştır. Tüketim toplumu kavramı sosyal bilimler literatüründe sıkça çalışılan bir konu olmasına karşın, tüketim olgusunun ve tüketim toplumu kavramının kapitalist üretim ilişkileri ve sınıflar mücadelesi temelinde değerlendirildiği çalışmaların sayısı sınırlıdır. Kapitalizm, toplumsal sınıflar, metalaşma, piyasa gibi kavramlar yine kilit kavramlar olarak kullanılmakla birlikte, tüketim toplumu konulu çalışmaların büyük çoğunluğunda, sözü geçen kavramlar ekonomi-politikteki karşılıklarıyla değil, belirli kültürel kodlar eşliğinde tanımlanırlar ve kuramsal yaklaşım da bu doğrultuda geliştirilir. Bir başka deyişle, söz konusu çalışmalar üretim ve tüketim nosyonlarını birtakım sembolik anlatımlar ve kültürel eğilimler temelinde ele almayı tercih ettiklerinden, onları birbirlerinden ayırtırılabilir edimler olarak düşünürler. Bu durumda, üretim biçimi, sermaye birikim rejimi ve sınıflar mücadelesi gibi kapitalizmin temel karakteristiklerinin kuramdaki rolleri önemsizleştirilmiş olur. Bu çalışmada ise sermaye birikim modellerine ve sınıflar mücadelesine merkezi bir rol atfetmeksizin tüketim toplumuna ilişkin yapılan herhangi bir analizin eksik kalacağı iddia edilecektir. Yanlış anlamaya mahal vermemek için bir kez daha ifade edilmesi gerekir ki; bu çalışmada, tüketim toplumu diye bir gerçekliğin olmadığı değil; tüketim toplumunun kapitalist meta üretiminden ayrı düşünülemediği ifade edilecektir. Başka bir ifadeyle, bu çalışmada, kapitalist toplumun, pazara yönelik bir meta ekonomisi olarak, tüketim toplumunun bizzat kendisi olduğu iddia edilecektir ki, çalışmanın kuramsal çerçevesini de bu iddia belirleyecektir.

Çalışmada tarihsel maddeci yönetime bağlı kalınmıştır. Bunun gereği olarak amprisist değerlendirmelerden uzak durulmuştur. Bir diğer ifadeyle olgular, onları belirleyen tarihsel süreçlerle birlikte ve kapitalist toplumların temel dinamikleri dikkate alınmak suretiyle ele alınmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda kavramsal çerçevenin temelini görüngüler değil gerçekler oluşturacaktır. Somut bir örnek bu durumun daha iyi anlaşılması için yararlı olabilir: Sözelimi herhangi bir ülke veya dönemde, alım gücü yükselen bir işçi sınıfının burjuvazinin yaşam standartlarına yaklaşmasını veya benzer tüketim eğilimleri göstermesini, sınıf çelişkilerinin ve sınıflar mücadelesinin tarih sahnesinden çekilmesi olarak yorumlamak gerçeği değil, görüngüyü değerlendirmek demektir; zira böylesi bir değerlendirmede olgular, hem onu belirleyen tarihsel süreç olan sınıflar mücadelesinden yalıtılarak ele alınmıştır, hem de kapitalizmin temeli olan artık-değer transferinin işçi sınıfının alım gücünün yükseldiği koşullarda nasıl sağlandığı analize dahil edilmemiştir. Bu noktada şu iki hatırlatma yapılabilir: Birincisi, işçi sınıfının alım gücünün yükselmesi, sınıfsal farkların önemini yitirdiğini değil, tam aksine, sınıflar mücadelesinde ibrenin işçi sınıfının lehine döndüğünü veya sermayenin yeni bir birikim modeline yöneldiğini gösterir. İkincisi, işçi sınıfının reel ücret seviyesinin yükselmesi, her durumda sömürünün azaldığı anlamına gelmez, tam aksine, özellikle nispi artık-değer transferinin başat olduğu gelişmiş ekonomilerde reel ücret seviyeleri geriletmeden de sömürü derinleştirilebilir. Sonuç itibarıyla, salt tüketim eğilimleri temel alınmak suretiyle yapılacak bir tüketim toplumu kavramsallaştırması, eğer hala kapitalist bir toplumda yaşıyorsak, doğru değildir.

Tüketim toplumunu konu alan pek çok değerli çalışmadan bahsedilebilir. Baudrillard (1997), Bauman (1999), Lefebvre (2012, 2013), Kumar (1999) ve hatta Sennet (2011)'in çalışmaları, tüketim toplumu kavramını inşa eden, bir anlamda, kavramı akademik literatüre sokan çalışmalardır. Türkiye merkezli çalışmalar ise iki kategoride toplanabilir. Birinci kategoride, deyim yerindeyse, tam da kurucu babaların inşa ettiği çerçevenin içinde yer alan çalışmalar vardır. Bu çalışmalarda tüketim nosyonunun mümkün olduğunca üretim nosyonundan bağımsızlaştırıldığı söylenebilir. Başka bir deyişle, okuyucuya ekonomi-politik temelinde tanımlanmış artı-değer, sömürü ve üretim ilişkileri gibi kavramlar aracılığıyla değil de; alışkanlıklar, kalıplar ve yaşam biçimi gibi tüketim ediminin çeşitli türevleri aracılığıyla seslenilir. Aytaç (2006), Bayhan (2011), Karakaş (2006) ve Yanıklar (2011)'in çalışmaları bu kapsamda değerlendirilebilir. İkinci kategoride tüketim toplumuna karşılık gelen kültür endüstrisine karşı, pre-modern zamanları, nostaljik bir geri dönüşü olumlayan çalışmalar vardır. Bu kategorideki çalışmaların bir kısmı post-yapısalcı ve ekolojist bir perspektife sahiptir. Kılıç (2006) ve Yeğin ve Tanok'un (2014) çalışmaları bu bağlamda

düşünülebilir. Yine aynı kategorideki diğer çalışmalarda ise tüketim toplumunun yarattığı kültürel deformasyona ve yabancılaşmaya karşı dini/İslami bir kurtuluş önerilir. Yakın dönemde oldukça popüler olan çalışmaların başlıcaları ise şunlardır: Göçen (2013) ve Mutluel (2014). Tam da bu noktada ifade edilmesi gerekir ki, elinizdeki çalışma iki kategorinin de dışındadır. Kanımızca, tüketim toplumu kuramcılarının temel argümanlarını eleştirel bir biçimde ve modernite dahilinde ele alan, üretim ve tüketim nosyonları arasındaki bağın koparılmamasına özen gösteren ve post-modern paradigmanın kendisine cepheden karşı çıkan başka bir yaklaşıma ihtiyaç vardır. İşte bu çalışma, bahsi geçen ihtiyacın karşılanabilmesi için küçük de olsa bir katkı yapmayı amaçlamaktadır.

Tüketim Olgusunun Tarihsel Evrimi ve Tüketim Toplumu

Bu bölümde tüketim olgusunun geçmişten günümüze olan evrimi ve bu sürecin temel dinamikleri irdelenmeye çalışılacaktır. İlk olarak, pre-kapitalist bir toplumsal sınıf olmasına karşın, aristokrasinin tüketim alışkanlıklarına ve eğilimlerine değinmeye çalışılıp, bu alışkanlık ve eğilimlerin sınıfsal boyutları tartışılacaktır. Modern/kapitalist toplumlardaki tüketim olgusu ise belli başlı üç periyoda ayırmak suretiyle ele alınabilir. Bu periyotlar, sırasıyla, modern kapitalizmin doğuşuyla başlayan, endüstri devrimini kapsayan ve 1929'daki Büyük Buhran'a kadar devam eden liberal kapitalizm dönemi; Keynesyen ekonomi politikalarıyla ve sosyal devlet nosyonuyla özdeşleştirilen, kapitalizmin altın yılları olarak bilinen, İkinci Dünya Savaşı'ndan 1970'lerin ortalarına kadar süren sosyal kapitalizm dönemi ve son olarak da 1970'lerden günümüze sermaye sınıfının karşı saldırısı olarak da nitelenebilecek neo-liberal dönemdir. Böylece, kapitalist toplumsal ilişkilerin tüketim olgusunun tarihsel evrimindeki rolünün daha net olarak tespit edilebileceği düşünülmektedir.

Pre-modern/Pre-kapitalist Toplumsal İlişkilerde Tüketim

Kapitalizm öncesi toplumsal formasyonlarda üretim, Para-Mal-Para döngüsünü değil, Mal-Para-Mal döngüsünü sürekli kılmak üzere yapılır. Bu, üretimin sermaye birikimi sağlamak üzere yapılmadığı anlamına gelir. Bir başka ifadeyle, üretimin sosyal eşitsizlik temelinde yapılıyor olması baki kalmak üzere, pre-kapitalist formasyonlarda bir metanın üretilip üretilmeyeceğini, üretilecekse ne kadar üretileceğini belirleyen şey henüz o metanın değişim değeri değil, kullanım değeridir. Kapitalizmden farklı olarak döngünün, paradan değil maldan başlıyor olması ve yine mal ile sonlanıyor olması da bu durumun göstergesiydi (Marks, 2011: 153). Dolayısıyla, üretim, insanın -sınıflı toplumlarda egemen sınıfların- ihtiyaç duyduğu ya da sahip olmayı istediği ürünleri üretmek için yapılır. Daha doğru bir ifadeyle, pre-kapitalist toplumlarda tüketim çılgınlığı gibi bir olgunun

olmamasının asıl nedeni üretim çılgınlığı gibi bir olgunun da olmamasıdır. Sonuç itibarıyla, kapitalizmle birlikte bir yatırım aracı haline gelecek, dolayısıyla da sermayeye dönüşecek olan para; kapitalizm öncesi toplumlarda iki mal arasındaki değişim aracından başka bir şey ifade etmez.

Yukarıda da belirtildiği üzere, pre-kapitalist toplumlarda kullanım değeri yaratmak için üretim yapılır. Değişim değeri söz konusu olmadığı için emeğin verimliliğini sürekli arttırma zorunluluğu da yoktur. Bu durumda üretim, dolaysız üreticilerin temel ihtiyaçlarının karşılanması hariç olmak üzere, sadece ve sadece egemen sınıf konumundaki aristokrasinin lüks tüketimini karşılamak üzere yapılır. Diğer bir ifadeyle, pre-kapitalist toplumsal formasyonlarda tüketim olgusunun kendisi; yemek, içmek ve barınmak gibi temel insan ihtiyaçlarını sağlanmasının dışında, çalışan sınıflar ve çalışma eylemiyle bağlantılı bir olgu değildir. Dolayısıyla, temel insan ihtiyaçları dışındaki tüketim faaliyeti, aslında azınlık olan bir toplumsal kesimin faaliyetlerine denk düşer. Kapitalizm öncesi ekonomilerde, sözgelimi bir tüketim çılgınlığının yaşanmaması ya da lüks tüketimin son derece sınırlı olması, ahlâki bir duyarlılığın değil, biraz önce de belirtmeye çalışıldığı üzere, emek gücünün verimliliğini arttırmaya gereksinim duyulmamasının ve üretimin çoğunlukla kullanım değeri yaratmak amacıyla yapılmış olmasının dolaysız bir sonucudur. Marks (1973: 73) bu durumu şöyle ifade eder: "... sermayenin tarihi şartlarından biri özgür emektir; parayı yeniden üretmek ve onu değerlere çevirmek için, tatmin sağlayacak olan kullanım-değeri olarak değil, para için kullanım-değeri olarak, para tarafından tüketilmek üzere, özgür emeğin parayla değişimidir".

Kapitalist Toplumsal İlişkilerde Tüketim

Kapitalist toplumsal ilişkiler ortaya çıkmaya başladığı andan itibaren üretim kendi kendine bir amaç haline gelir ve para da değişim aracı olmasının ötesine geçerek sermayeye dönüşür. Marks (1973: 114)'ın deyişiyle "...ortadan kalkan şey, kullanım-değerinin egemen bulunduğu, doğrudan doğruya tüketim için üretimin egemen bulunduğu üretim ilişkileridir...". Kapitalist birikim rejimlerinin tamamı için bu tespitin geçerli olduğu ve çalışmanın da bu doğrultuda hazırlandığı ifade edilebilir.

i) Liberal-kapitalist Dönemde Tüketim

Değişim değerinin ortaya çıkması ve ekonomik döngüde başat hale gelmesi emeğin verimliliğinin sürekli arttırılmasını zorunlu kılmıştır; çünkü kapitalizmle birlikte üretim, tüketim ihtiyaçlarının giderilmesi için değil, üretimin sürekliliğinin sağlanması için yapılacaktır. Burada özel olarak üretim sürecinin genel olarak da bütün bir ekonomik işleyişin temel paradigmasının değiştiği

ifade edilmelidir. Bundan böyle egemen sınıflar, çalışan sınıflar tarafından üretilen artık değere üretim sürecinin sonunda değil, üretim süreci sırasında el koymaya başlar (Engels, 1979: 103-104). Bir başka deyişle, kapitalist üretim biçiminde egemen sınıflar, dolaysız üreticinin emeğinin ürününe el koymakla yetinmezler, emek gücünü satın almak suretiyle bizzat emek gücü üzerinde kullanma hakkı tesis ederler; üretim sürecini yönlendirirler ve sonuçlandırır. Sömürü, üretim sürecinin sonunda değil, üretim süreci esnasında realize olur. Kapitalizmde üretim pre-kapitalist ekonomik modellerle kıyaslanamayacak kadar artmış, meta üretimi ve üretilen meta için pazar bulma girişimleri ana ekonomik faaliyetler haline gelmiştir. Tam da bu noktada, pre-kapitalist toplumsal yapılarıdaki egemen sınıflar ile kapitalist toplumdaki egemen sınıf olan burjuvazi arasında çok önemli bir fark ortaya çıkar. Bu fark, egemen sınıflar ve tüketim edimi arasındaki ilişkinin, tarihsel ve ekonomik anlamının kapitalizm koşullarında değiştiğini de göz önüne serecektir. Şöyle ki, aristokrasi elde ettiği serveti yeni üretim alanları açmak ya da yatırım yapmak için değil, kendi zevklerini tatmin etmek veya lüks içinde yaşamak için, yani tüketmek için harcar. Burjuvazi ise, aristokrasi ile kıyaslanamayacak kadar girişken ve çalışkan¹ bir egemen sınıf olarak, tarih sahnesine çıktığı andan itibaren elde ettiği serveti daha çok servet elde etmenin yollarını bulmak için elden çıkarır. İşte bu nedenle, feodal kültür içinde pek de itibarlı olmayan bir faaliyet olan çalışma ediminin kutsanması için burjuvazinin egemenliği beklenmiştir; çünkü ihtiyaç duyulandan çok daha fazlasının üretilmesi için üretim alanlarına sevk edilen geniş işçi kitlelerini ideolojik olarak motive etmek gerekmiştir. Weber, bu süreçte, Protestan ahlâkı olarak nitelediği Kalvenist etiğin kapitalizmin gelişmesinde büyük bir rol oynadığı kanısındadır. Weber'e (2008) göre, Kalvenist etik, modernleşme ve sekülerleşmenin sonucunda dini anlamlarından arınarak modern kapitalist dünyanın tam ortasına yerleşmiş, burjuvazinin üretim ve yatırım yapması için yeni bir motivasyon kaynağı olmuştur. Bauman (1999) ise ideolojik motivasyonu, çalışma etiği kavramı aracılığıyla açıklamaya çalışmıştır. Kapitalizmle birlikte, ürettiklerinin çok azına razı olarak çalışan işçilerin maddi yaşamdaki tatminsizliklerinin ört pas edilebilmesi için böylesi bir motivasyonun hem işlevsel hem de zorunluluk olarak devreye sokulduğu ifade edilmelidir.

Liberal kapitalizm dönemindeki tüketim olgusu temel alınarak düşünüldüğünde, çalışanların ancak kendi fiziksel emek güçlerini yeniden üretebilecek kadar bir tüketim yapabildiklerini söylemek mümkündür. Başka bir deyişle, kapitalist toplumda üretim maliyetinin bir unsuru olan işçi, kapitalist için henüz pazardaki müşteri olmamıştır. Bilindiği üzere, işçilerin sadece üretici değil aynı zamanda tüketici olarak da düşünüldüğü yeni bir birikim rejimi için Ford ve Keynes'in tarih sahnesine çıkmaları beklenmektedir.

ii) Refah Rejimlerinde Tüketim

Büyük Buhran (1929 Krizi) ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, ekonomik yaşama devletin müdahalesini içeren, kamu harcamalarının arttırıldığı yeni bir kapitalist modelin uygulama alanı yaygınlaşmaya başlamıştır.² Şaylan (2003: 22-23)'a göre bu yeni modelin ortaya çıkışı Kuzey Amerika'da fordist birikim rejiminin hegemonik hale gelmesine tekabül eder ve genellikle Roosevelt döneminin refah devleti uygulamalarının karakterize ettiği dönem olarak da bilinir. Aynı model Kıta Avrupa'sında ise İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan ve kapsamlı sosyal devlet uygulamalarının başat olduğu bir sürece karşılık gelir. Bu modelde, işçi sadece üretim maliyetinin bir unsuru değil aynı zamanda bir tüketici olarak da kurgulanmıştır. Bir başka anlatımla, iç talebe yönelik üretim yapmanın dolaysız bir sonucu olarak, işçi sınıfı dönemin en önemli tüketici kitlesi olarak düşünülmüştür. Dolayısıyla tüketici sayısı daha önceki dönemlerle kıyaslanamayacak kadar artmış; tüketim edimi egemen sınıfların bir ayrıcalığı olmaktan çıkmış, kitlesel olarak tüketilebilecek ürünlerin üretilmesi önem kazanmıştır (Bocock, 2005: 30).

1970'lerin ortalarına kadar sürecek olan iç talebe yönelik ekonomi modeli aynı zamanda tüketim toplumu teorilerinin de geliştirildiği bir döneme tekabül etmektedir. Gerçekten de toplumsal ilişkilerin üretim temelinde değil, tüketim temelinde yapılandırıldığı iddiaları bu dönemlerde ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımın, hiç kuşkusuz, en önemli temsilcisi Baudrillard'dır. Baudrillard (1997: 84-85) tüketicilerin artık bir nesneye ya da hizmete değil, tüketim alışkanlıkları aracılığıyla farklılaşmaya ihtiyaç duyduklarını ileri sürmüştür. 'Kitlesel üretim-kitlesel tüketim' denkleminin ekonomik planlamaların temelini oluşturduğu bir dönemde böyle bir iddianın ortaya çıkması her açıdan dikkat çekicidir. Baudrillard'a göre, bireylere var olduklarını bilmek yetmeyecektir, bireyler aynı zamanda yaşadıklarını da hissetmek isteyecekler ve bu, ancak tüketerek mümkün olabilecektir. İnsanın kendini gerçekleştirme çabasının bir parçası haline gelen tüketme faaliyeti, tüketilen şey her ne ise o bitene kadar devam edecektir.

Tüketim toplumu var olmak için nesnelere ihtiyaç duyar, daha doğrusu onları *yok etmeye* ihtiyaç duyar. Nesnelere "kullanım" ı sadece nesnelere yavaş yavaş *kaybolmasına* götürür. Nesnelere *şiddetle yitirilmesinde* yaratılan değer çok daha yüksektir. Bu yüzden yok etme, üretime temel alternatif olarak kalır: Tüketim sadece üretimle yok etme arasındaki aracı bir terimdir. Tüketimde, kendisini ... aşmaya, dönüştürmeye yönelik derin bir eğilim vardır (Baudrillard, 1997: 44).

Anlaşılabacağı üzere Baudrillard'ın söz konusu değerlendirmeleri, tüketim faaliyetinin iktisadi anlamından ziyade, sosyal-psikolojik etkileriyle daha ilgili gözükmemekte ve oldukça post-yapısalcı bir yaklaşımla dile getirilmektedir. Baudrillard'ın oldukça yüksek bir soyutlamada düzeyinde yaptığı değerlendirmelerin daha somut versiyonlarına rastlamak da mümkündür. Lefebvre (2012: 102) insan ile ürün arasındaki toplumsal ilişkinin, sadece üretim ve dolaşım süreçlerinin iktisadi analizinden ibaret olmadığını ifade etmekte ve o da Baudrillard gibi sürecin sosyolojik ve psikolojik boyutlarına dikkat çekmektedir. Bu boyutların bir iktisatçının anlamakta zorlanacağı, kültürel, ideolojik ve hatta etik birtakım veçhelerle tekabül ettiğini ileri süren Lefebvre (2012: 102), şöyle devam eder: "İhtiyaç ve mal mefhumları, bir yandan politik ekonomiyi, diğer yandan ahlaki, toplumsal sınıflar teorisini, toplum eleştirisini, toplumun, kültürün, uygarlığın tanımını, dolayısıyla somut felsefeyi ilgilendirir... Dolayısıyla ihtiyaç mefhumunu derinleştirmemiz ve bir ihtiyaçlar teorisi önermemiz gerekmektedir."

Lefebvre'nin bahsettiği ihtiyaçlar teorisi, tüketim ediminin ekonomik gereksinimlere dayanan temelleriyle ilgili değildir, aksine bir tür ihtiyaç-arzu ikilemi üzerine bina edilir. Aslında Lefebvre (2013: 18-19) ihtiyaç ile arzu arasında diyalektik bir bağ olduğunu ve tamamen ihtiyaçsız bir arzu olamayacağını da ifade eder. Ancak temel iddiası, tüketim toplumunda, ihtiyaçtan arzuya doğru -kesintili ya da değil- bir geçiş olduğu yönündedir. Bir başka deyişle, tüketim toplumunda arzular, bir noktadan sonra gerçek ihtiyaçlar olmaktan çıkarlar ve yapay hale gelirler. Sonuç itibarıyla de, insani ihtiyaçlardan bağımsız, üstelik yabancılaşmayla ve tatminsizlikle özdeş bir arzulama duygusu yaratılmış olur.

Kuşkusuz tüketim toplumu kavramı, dönemin kuramcılar tarafından salt sembolik bir anlatıyla inşa edilmemiş, kimi ekonomik ve sınıfsal göstergeler de dikkate alınmıştır. Goldthorpe'un 1950'li ve 60'lı yılların İngiltere'sinde otomobil işçileri üzerinde yaptığı araştırmada bu doğrultuda ekonomik ve sınıfsal göstergeler ortaya konmuştur. Bu araştırmada, sınıf kardeşlerinden daha varlıklı, daha iyi beslenen, binek otomobili olan, -özetle- görece iyi bir sosyo-ekonomik yaşamı sahip bir işçi sınıfı kesitinin varlığından söz edilmiştir. Bir başka deyişle, ifade uygunsa, orta sınıfların yaşam standartlarına ve tüketim kalıplarına benzer eğilimlerde olan bir işçi sınıfının varlığı tespit edilmiş, bu bağlamda işçi sınıfının burjuvalaştığı tezi ortaya atılmıştır (Goldthorpe, 1969 aktaran Callinicos, 2006: 12). Tam da burada bir parantez açıp, işçi sınıfının kültürel eğilimlerindeki değişikliklerle ilgili daha 'ortodoks' bir değerlendirmeye ihtiyaç vardır:

...[Sınıf analizlerinde] statüye ağırlık verilmesi, insanların yaşam tarzlarıyla ve tüketim kalıplarıyla saptantı derecesinde uğraşmaya yol açabilir... benzer

tüketim kalıpları, toplumdaki genel güç ve ayrıcalık ilişkileri içindeki oldukça farklı konumları gizlemeye yarayabilir... Statü kavramı, eskiden kendilerinin 'vicdanlı profesyoneller' olduklarını düşünen öğretmenler ve hemşireler gibi grupların 1960'ların sonlarıyla 1970'lerde nasıl kolektif sendika örgütlülüğüne ve eylemlerine (grev yapmak dahil) karıştıklarını anlamamıza yardım edebilir mi? (Callinicos, 2006:11-12).

Golthorpe'unkine benzer nitelikteki araştırmalardan elde edilen bulgular, sıklıkla, üretim değil tüketim merkezli bir toplumun ortaya çıktığına yorulmuştur. Bu doğrultudaki kimi olguların varlığına karşın, dikkatlerden kaçırılmaması gereken bir nokta daha vardır: Tüketim toplumu kavramı, retorikle bezenmiş bir anlatıdan ziyade, toplumsal hayatta karşılığını bulmuş bir gerçeklik olarak ele alınacaksa; bu, söz konusu kavramın her şeyden önce bir meta üretiminin üzerinde yükseldiğini kabul etmekle mümkün olabilir; çünkü tüketim toplumu kavramsallaştırılmasıyla ilgili olarak ortaya atılan post-yapısalcı tezler üretimin daraldığı ya da kapitalizmin krize girdiği bir dönemde değil, tam aksine, bir bolluk dönemi olan altın yıllarda literatüre girmiştir. Üstelik aynı yıllar fordist üretim rejiminin benimsendiği; yukarıda da belirtildiği gibi, kitlesel üretim-kitlesel tüketim denkleminde yola çıkılmak suretiyle, standart ürünlerin piyasaya sürüldüğü ve 'just in case' olarak da bilinen -üretilen malların stoklanmasına dayanan- bir modelle sermaye birikiminin sağlandığı bir süreçte tekabül etmektedir. Bir başka deyişle, post-yapısalcı anlatıyı ve o anlatının dayandığı üretim ve tüketim farklılaşmasını mümkün kılacak bir üretim rejimi henüz tesis edilmemiştir. Daha doğru bir anlatımla, refah rejimleriyle birlikte tüketim toplumunu var eden maddi alt yapı üretim nosyonundan bir kopuşa işaret etmemiş; aksine, tüketim toplumunu mümkün kılacak kadar zengin bir üretim etkinliğinin varlığına karşılık gelmiştir.

iii) Neo-liberalizm, Tüketim ve Tüketim Toplumu:

Tüketim toplumu mefhumunun Keynesyen ekonomi politikalarının egemen olduğu bir dünyada doğduğu konusunda neredeyse tüm kuramcılar hemfikirdir. Dolayısıyla, tüketim toplumu refah rejimlerine karşılık gelen bir olgu olarak değerlendirilebilir. Ancak kavramın, refah rejimlerinin hüküm sürdüğü dönemlerde doğmuş olmasına karşın, neo-liberalizmle birlikte daha yaygın olarak kullanıldığı da bilinir. Bu durum tüketim toplumu mefhumunun, içerisinde çeşitli ekonomik faaliyetlerin gerçekleştiği bir toplumsallığı ifade etmekten ziyade, post-yapısalcı bir kuram olma niteliğinin daha ağır bastığını gösterir. Diğer yandan bu post-yapısalcı kuramın ekonomik temelini de neo-liberalizmle birlikte güncellendiği ifade edilebilir. Şöyle ki; eğer tüketim toplumu insanları bir şeyleri satın almaya değil de, esas olarak o satın alma-dolayısıyla da tüketme- eylemini gerçekleştirebilmenin hayalini kurmaya -ve bu

yolla haz duymaya- yönelten bir tür tüketicilik ideolojisiyse (Bocock, 2005), bu tam da neo-liberalizmin aradığı şeydir; zira alım gücü düşürülen emekçi sınıfları, ekonomik olarak olmasa bile, ideolojik olarak yeniden ‘tüketici’ yapabilmek için tüketim ediminin kendisine değil ama ideolojisine neo-liberalizmin ihtiyacı vardır.³ Bauman -dolaylı bir yoldan da olsa- neo-liberalizm ile tüketim toplumu arasında eş zamanlılıktan öte bir bağ kurarak, kamusal alanların piyasalaştırılması ve tüketim toplumu olgusunun yerleşme süreçleri arasında doğrudan bir ilişki olduğunu ileri sürmektedir. Olası bir yanlış anlamaya yol açmamak için ifade etmek gerekir ki, Bauman sözü geçen eş zamanlılığı birtakım iktisadi analizler aracılığıyla değil; tam aksine, çalışmasının tamamını karakterize eden post-yapısalcı anlatıyla da uyumlu bir biçimde, yeni bir toplumsal kesimin, sınıf-dışının varlığıyla saptamaya çalışır. Bir sosyal düzenin kendisini yeniden üretebilmesi için kendine bir düşman yaratmak zorunda olduğunun altını çizen Bauman için; tüketim toplumunda o düşman, tüketme arzusuyla dolu olmalarına karşın, tüketemeyecek kadar yoksul olanlardır. Bauman (1999: 111)’a göre, tüketim toplumunun iç bütünlüğü ancak birilerinin dışarıda bırakılmasıyla mümkün olabilir. Sınıf-dışı olarak nitelenen kesimler de, tabiri caizse, bu noktada oyuna katılırlar: “...Onlar oyunun iskarta ürünleridir...Oyun iskarta üretmeyi durdurursa bir nedenden dolayı daha zarar eder: Oyunda kalanlara, oyun içindeki hayatlarının gebe olduğu zorluklara ve gerilimlere katlanma yeteneğini ve arzusunu vermek amacıyla, (yegane olduğu söylenen) alternatifin ürperti veren tarafı gösterilmelidir”. İşte bu oyunun sonlanması ya da durdurulması “...tüketim piyasası tarafından canlandırılan ve idare edilen, tamamen devlet müdahalesiz ve özelleştirilmiş toplumda...” neredeyse imkansızdır (Bauman, 1999: 112).

Bauman’ın tespitiyle de kısmen paralel olarak, kapitalizmin neo-liberal ideoloji doğrultusunda yeniden yapılandırılması sürecinin ve bu süreç dahilinde yaşanan piyasalaştırma uygulamalarının tüketim toplumu tasavvuru üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Bu bağlamda da post-fordist üretim rejimi olarak adlandırılan yeni birikim rejimi üzerinde kısaca durmak gerekir. Fordist üretim rejiminin aksine, post-fordizm standart ürünlere dayalı ‘kitle için üretim’i değil, esnek olarak uzmanlaşan firmalar sayesinde stoksuz ve zamanında üretimi amaçlar (Harvey, 1999: 165). Tabi ki sermaye sınıfının bu tercihi durup dururken ortaya çıkmamıştır. Bunun nedeni olarak da piyasanın doyuma ulaşması gösterilmektedir. Fakat piyasanın doyuma ulaşması kendi başına objektif ve açıklayıcı bir neden olmaktan uzaktır ve bu doyumun arka planındaki yapısal ve sınıfsal ilişkilerin analize dahil edilmesi gerekmektedir. Kâr hadleri düşen sermaye, pazarda talebini bulup bulamayacağını bilmediği bir kitle üretiminin yerine, talebe göre üretim yapmayı tercih etmişse; bu durumun, doğal ve

kendiliğinden bir süreçmişçesine, piyasaların doygunluk seviyesine ulaşması gibi teknik bir açıklaması olamaz. Fordizmden post-fordizme geçiş süreci, aynı zamanda işçi sınıfının sınıflar mücadelesindeki kazanımlarının tasfiye süreciyle de eşzamanlı gerçekleşmiştir. Bir başka deyişle, doyumun ya da tikanıklığın kendisi değilse de aşılma biçimi kesinlikle sınıflar mücadelesinin bir sonucu olarak düşünülmelidir. Reel ücretleri düşürülmüş, sendikasızlaştırılmış bir işçi sınıfının tüketici niteliğini kaybetmesi ve geleneksel üretici rolüne geri dönüşü üretimin hedef kitlesini de değiştirmiştir. Bu durum, hiç kuşkusuz ki, burjuvazinin tercihidir.

Post-modern Kavram Olarak Tüketim Toplumu ve Eleştirisi

Bu bölümde, tüketim toplumu kuramcılarının temel aldıkları post-modern yaklaşım ana hatlarıyla genel bir eleştirel değerlendirmeye tabi tutulduktan sonra, tüketim toplumu kavramının kendisi ele alınacak ve tarihsel maddeci bir perspektiften değerlendirmeler yapılacaktır.

Epistemolojik ve Ontolojik Bir Kopuş Arayışı Olarak Tüketim Toplumu

Post-modernizmin modernite eleştirilerini -bu eleştirilerin pozitivizm eleştirisinden Marksizm eleştirisine kadar oldukça geniş bir alanı kapsadığı söylenebilir- bir tür anti-kuram olarak adlandırmak yerinde olacaktır. Bir başka deyişle, post-modern yaklaşımlar bütünlüklü bir kuram inşasına girişmedikleri gibi genellikle bu tür çabaları kategorik olarak reddederler ve kendilerini daha çok bir anti-kuram (anti-pozitivist, anti-modernist, anti-Marksist vb.) olarak inşa etmeyi tercih ederler. Post-modernizmin önceliği, herhangi bir toplumsal/siyasal/ideolojik alanın bilgisinin ve tabi ki o alandaki eylemin genellenebilir olduğunu reddetmek, bu bağlamda da modernitenin ve elbette Aydınlanma'nın temel değerleriyle -deyim uygunsuz- kavga etmektir. Eğer Aydınlanma projesi, en genel hatları itibarıyla, insan aklına güvenmek suretiyle gerçeğin bilgisine ulaşmanın, bu yolla o güne değin var olan toplumsal ve siyasal düzenlerin tamamından daha eşitlikçi, daha özgür bir düzen yaratmanın ve bu bağlamda bütün bir insanlığı mutlu kılma uğraşının düşünsel alt yapısının nesnel ve evrensel bir düzeyde ele alınacağını iddiasıysa (Tekeli, 1999: 25-26), post-modernizm tam olarak sözü edilen uğraşın evrensel ve nesnel bir alt-yapısının olamayacağını savır. Bahsi geçen savın ya da karşı-iddianın tüketim toplumu kuramıyla ilişkisine geçmeden önce, o ilişkinin ilk örneklerinin 20.yy'nin önemli entelektüel arenalarından Frankfurt Okulu'nda atıldığı ayrıca ifade edilmelidir; zira Frankfurt Okulu'nun modernite eleştirileri, esas olarak, aydınlanma, bilim ve rasyonalite gibi değerlerin üzerine inşa edilmiş bir toplum yaratma ve sözü edilen değerleri araçsal akla tabi kılma üzerinde yoğunlaşır (Şan ve Hira, 2007). Dolayısıyla, tam da yeri gelmişken, tüketim toplumu-post-modernizm-Frankfurt

Okulu döngüsünde öne çıkan iki noktadan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Birincisi, Frankfurt Okulu ile Marksizm arasındaki ilişki -daha doğru bir ifadeyle Frankfurt Okulu üzerindeki Marksist etki- düşünüldüğünde; post-modernizmin entelektüel kurgusunun hiç de Marksizm -ve dolayısıyla modernite karşıtı- bir yerden değil, tam aksine, Avrupa Marksizmi ile iç içe geçmiş bir yerden baş verdiği anlaşılmaktadır.⁴ Bir diğer ifadeyle, Marksist/Marksizan bir damar içinden hareket eden bir düşünme biçimi anti-Marksist bir sonuca, post-modernizme, ulaşmıştır. İkincisi ise, tüketim toplumu kuramının belkemiğini oluşturan tüketim kültürü ve kültür endüstrisi tartışmalarının da yine ilk olarak Frankfurt Okulu'nda tartışıldığını not etmek gerekir. Marcuse (1990)'un meşhur "Tek Boyutlu İnsan"/"One Dimensional Man" adlı eserinde yürüttüğü tartışmanın bir ayağı modern zaman öznelinin yitip-gittiğine dair olan post-modern tezin üzerine basarken, diğer ayak, tüketim toplumu kuramcılarının yaptıkları gibi, ekonomi-politikten itina ile kopartılmış bir tüketim nosyonunun üzerindedir.

Okul'un modern toplum eleştirisinin en dolu ve açık bir biçimde Marcuse'nin One-Dimensional Man'inde sergilenen modern toplumun doğasının çözümlenmesi üzerine temellendiği iddia edilmektedir. Bu çözümlemenin göstermeyi amaçladığı şey kapitalist toplumdaki iki esas sınıfın, burjuvazi ve proletarya, etkili tarihsel özneler olarak kaybolduklarıdır. Bu nedenle bir taraftan başat bir sınıf olmayışı, bunun yerine kişisel olmayan bir güç ('bilimsel-teknolojik rasyonalite') tarafından gerçekleştirilen bir tahakkümün varlığı, diğer taraftan işçi sınıfı... pasifize edildiği (yalnızca yüksek kitle tüketimiyle değil, üretimin kendisinin rasyonelleştirilmiş süreciyle de) için, muhalefet eden bir sınıfın yokluğu [söz konusudur]. (Bottomore, 1994: 45).

Temelleri Frankfurt Okulu'nda atılan post-modern paradigma, bir anti-kuram olarak inşa edilmesiyle de paralel olarak, modernizmin epistemolojik ve ontolojik temellerine yüklenerek kendini var eder. Aralarında önemli ayrımlar olabilir, ancak son tahlilde post-modern kuramcılarının tamamı için geçerli olan kimi tespitler yapılabilir:

... determinizmin yani belirlemenin yerini bir arada bulunma, bir yerel bağlam içinde yer alma ya da 'contextual' analiz alıyor. Bir yapı oluşturma ya da sistem kurmanın yerine kolaj, montaj geçiyor. Bir toplulukta bütünlük, homojenlik, süreklilik ve belirlenimler görmenin yerini parçalanma, farklılık, belirlenemezlik, kaos, geçicilik ve süreksizlik alıyor. (Tekeli, 1999: 29).

Tekeli'nin post-modernizme ilişkin tespitleri modernite genelinden özel olarak Marksizme doğru kaydırıldığında ise daha önce Marksizme getirilen birtakım eleştirilerin başka bir noktada yeniden üretildiği görülecektir. Bir diğer

deyişle, Marksizm eskiden olduğu gibi, indirgemecilik, özcülük/erekselcilik ve belirlemecilik gibi üç büyük 'günah'la birlikte anılır ve fakat bu sefer günahın çıkış yolu post-modern paradigma ekseninde yeniden kurulur. Bu bağlamda, Özüğurlu (2008: 23)'nun deyişiyile, "...belirlemecilikten kaçarken mutlak kazailiğe, indirgemecilikten kaçarken mutlak rölativizme, özcülükten kaçarken de bilinemezciğe..." dayanan yeni bir paradigma kurulmuş olur.

Peki, post-modernizmin, kazailik/olumsallık, mutlak rölativizm ve bilinemezcilik gibi dayanaklarla yeniden kurduğu bu paradigmanın tüketim toplumu bağlamındaki yeri nasıl ifade edilebilir? Kanımızca tüketim toplumu kuramının temelleri tam olarak o bağlam içinde anlamlandırılabilir. Şöyle ki, post-modernizmin belirlemecilik eleştirisi -her şeyden önce- tüketim toplumu yaklaşımlarındaki üretim ile tüketim nosyonları arasında epistemolojik bir kopuş olduğu yönündeki iddiayı mümkün kılmaktadır. Tüketim ancak bu şekilde üretimden bağımsız bir faaliyet olarak kavramsallaştırılabilir. Çalışmanın bir önceki bölümünden hatırlanacağı üzere, üretim nosyonundan bahsedilmeksizin haz ve arzu gibi duygularla eşleştirilerek sunulan tüketim edimi bu duruma verilebilecek tipik bir örnektir. Bir başka deyişle, maddi yaşamın üretimine ve yeniden üretimine atfedilen 'belirleyici rol' kaybolunca tüketim toplumu kuramı mümkün hale gelir. Post-modernizmin özcülük/erekselcilik eleştirisi ise, tamamen üretim faaliyeti içindeki konumu dolayısıyla özne olan bir sınıfın varlığını ve eylemini sorgulatmak suretiyle, öznenin kuruluşu ile üretim fonksiyonu arasındaki ontolojik bağı kopartır. Bu bağ bir kez kopunca, söz gelimi tüketim de kendi başına bir öznenin kuruluşuna temel oluşturabilir hale gelir. Özellikle, orta sınıf olarak tanımlanan kesimlerin sınıfsal kimliklerinin tüketim alışkanlıkları aracılığıyla tanımlanması da bu duruma örnek teşkil eder. İndirgemecilik eleştirisi ise diğer iki eleştirinin tamamlayıcısı olarak tüketim toplumu paradigmasına hayat verir: Eğer toplumda emek-sermaye ilişkisi dışında başka ilişki biçimleri varsa ve her bir ilişki biçimi de birbirleriyle çatışan farklı kimlikler yaratabiliyorsa, buradan hareketle tüketim edimi üzerinden farklı ilişki ve çatışma biçimlerinin varlığından bahsedilebilir. Bauman (1999: 132)'in "...pazarın sunduğu mal ve hizmetlerin aktif ve etkili alıcısı ol[amayan]...", dolayısıyla "tüketici olmayan" yeni yoksulları da tam olarak buna karşılık gelir.

Tüketim Toplumu ve Tüketim Toplumuna İlişkin Bazı Kavramlar

Tüketim toplumunun post-modern kavramsallaştırması, her şeyden önce, modern ve üretim merkezli bir toplumdaki tüketim ve tüketim estetiği merkezli bir toplumun varlığını kabul eder. Bauman (1999: 10) modern kapitalist toplumda üretim ve çalışma etiği nasıl merkezi bir rol oynuyorsa, aynı rolün tüketim toplumunda tüketim estetiği tarafından oynandığına işaret eder. Yani tüketim olgusu insanın var olabilmek, yaşayabilmek için ihtiyaç duyduğu bir

edim olmaktan kurtulur ve tüketme arzusunu tatmin etmek için yaptığı bir eylem haline dönüşür. Bu nedenle de ihtiyaçlar, maddi anlamda ihtiyaç olmaktan çıkarak estetik haline dönüşür. Bauman'ın tüketim estetiği değerlendirmesi retorik olarak oldukça güçlü olmasına rağmen, her halükarda temel ihtiyaçlarını bir şekilde karşılamış toplumsal kesimler dahilinde kabul edilebilir bir kavramdır. Yani, tüketme olgusunu hala bir ihtiyaç olarak gerçekleştiren milyonlarca insan arzularını tatmin etmek için tüketmez, tüketmesi gerektiği için tüketir ve öyle yapmak dışında da başka bir alternatifi yoktur. Alt sınıfların üst sınıfların yaşam tarzlarına özenmesi ve onları taklit etmeye çalışması ise, sanırım, tüketim toplumunun post-modern kavramsallaştırmasına değil, olsa olsa bir kapitalist toplum olarak tüketim toplumuna denk düşer; çünkü mülkiyet rejiminin yarattığı eşitsizliklerin yarattığı sosyal meselelerin varlığı böylesi bir davranış kalıbının zorunlu olarak doğmasına zaten yol açar. Fakat yine de tüketim toplumunun post-modern kavramsallaştırılmasında, kapitalizmin 'üretim toplumu' olarak varsayılan evrelerinde bulunmayan bir şey vardır ki; bu, daha çok, tüketim toplumunun karşılık geldiği sermaye birikim rejiminin yapısıyla ve sınıflar mücadelesinin bu süreçteki rolüyle ilgilidir. Şöyle ki, post-fordist üretim rejimi standart üretim yerine talebe göre üretim yapmayı amaçlamaktadır ve bunun sonucunda aynı firma bir malın hem üst sınıflara hitap eden versiyonunu hem de alt sınıflara hitap eden versiyonunu ayrı ayrı üretebilmektedir; yani o firma esnek olarak uzmanlaşmıştır. Böyle olduğu için de, alt sınıfların üst sınıfların yaşam kalitesine özenmeleri, o yaşam kalitesinin bir karikatürü olarak da olsa gerçek yaşamda karşılığını bulabilir. Diğer bir anlatımla, tüketim estetiği mefhumu, sermayenin emekçi sınıfları ideolojik olarak yönlendirebilme kapasitesini de kapsar. Bu anlamda tüketim estetiğinin ideolojik karakteri, sermaye birikim rejimiyle ve sınıflar mücadelesinin seyriyle de yakından ilgilidir. Dolayısıyla buradaki ideolojik müdahale, insani gereksinimlere denk düşmeyen, bu bağlamda 'irrasyonel' birtakım haz veya arzuların yaratılması gibi bir yanılısamaya denk düşmez; aksine, oldukça iktisadi, sermayenin kar oranlarını yükseltmeyi hedefleyen, dolayısıyla da gayet 'rasyonel' bir stratejinin varlığı söz konusudur.

Tüketim toplumunun post-modern kavramsallaştırması sırasında geliştirilen diğer kavramlar ise 'yaşam standardı' ve 'tüketici kimliği'dir. İddiaya göre, yaşadığımız çağda pek çok -özellikle genç- insan için nasıl yaşamak istedikleri sorusunun yanıtı sadece hangi mesleği yapmayı istediklerini değil, aynı zamanda hangi yaşam tarzını hedeflediklerini ve neleri tüketmeyi istediklerini de içerir (Bocock, 2005: 31). Featherston (1996: 187) ise tüketim kültürü kavramının üzerinde durur. Tüketim kültürünün insanları zevk peşinde koşan, hedonist bir kimliğe mahkum ettiğini belirten Featherston, tüketim kültürünün dayanışmacı olmayan, bencil kişilik tiplerinin gelişmesine yol açtığını ifade eder.

Bocock'a (2005: 40) göre ise böylesi bir tüketim kültürünün ancak toplumsal sınıflar ve sosyal statü grupları gibi modern değerlerin ve kolektiflerin kaybolduğu post-modern toplumlarda geçerliliği olabilir. Toplumsal sınıfların ve sosyal statü gruplarının kaybolduğuna yönelik iddiayı bir kenara bırakmak kaydıyla, yapılan değerlendirme ile kapitalizmin doğduğu günden günümüze kadarki işleyiş biçiminin birebir örtüştüğü öne sürülebilir; zira, tüketici kimliği ve yaşam standardı aracılığıyla kapitalizmin yaratmaya çalıştığı şey, insanı ilk önce bir tüketici olarak biçimlendirmesinden başka bir şey değildir. Yani, sermaye, genel olarak bütün toplumu -özel olarak ise işçi sınıfını- sınıf olarak değil, kolektif bütünlükten yoksun bireyler yığını olarak karşısına almak ister. Dolayısıyla insanlar, kimi zaman -fordist birikim rejiminde olduğu gibi- geniş tüketici yığınlar, kimi zaman ise -post-fordist birikim rejiminde olduğu gibi- tüketici bireyler halinde meta üretiminin pazardaki alıcısı konumundadırlar ve bu süreç doğrusal bir hatta ilerlememesine karşın, kapitalizm ortaya çıktığı andan itibaren böyledir. Başka bir deyişle, tüketici kimliği ya da yaşam tarzı denilen kavramların maddi dünyadaki somut karşılıkları, tüketim toplumunun post-modern kavramsallaştırmasının doğuşundan çok daha önce toplumsal yaşamın içine girmeyi başarmıştır.

Tüketim Toplumuna Yönelik Eleştiriler ve Eleştirinin Eleştirisi

Çalışmamın son bölümünde tüketim toplumu kavramının kendisinden ziyade, ona yönelik eleştirilere yer verilecektir. Bireylere post-modern paradigmanın içerisinden seslenen bu tür eleştiriler, barındırdıkları radikal öğelerden bağımsız olarak, hakim paradigmanın yeniden üretiminde oldukça işlevseldir. Bu bağlamda, köktenci bir tüketim toplumu eleştirisini mümkün kılabilmek için, Illich'in "Tüketim Köleliği" adlı eserinde somut karşılığını bulan paradigma içi eleştirilerin de, sırtını moderniteye ve tarihsel maddeciliğe dayanan bir yaklaşım tarafından eleştirilmesi gerekir.

Post-Modern Paradigmanın Kabulü Olarak Tüketim Köleliği Yaklaşımı

'Tüketim köleliği' gibi bir kavram sosyal bilimler literatüründe bulunmamasına karşın, Illich'in aynı adlı eserinde yeni bir kavram geliştirdiği, daha doğrusu bir kavramı revize etmek suretiyle onu yeniden ürettiği iddia edilebilir. Tüketim köleliği kavramı, tüketim toplumu kavramının aynı post-yapısalcı perspektiften ve fakat bu sefer soldan eleştirisini de içerecek şekilde yeniden üretilmiş halidir. Aynı post-modern paradigma içinde bulunmakla birlikte, o paradigmanın sonuçlarına yönelik radikal eleştiriler yönelten Illich'in eleştirel ve fakat nostaljik ve kötümser de olan kuramsal yaklaşımı bu bağlamda düşünülmelidir. Kaldı ki; sözü geçen eserinde, tüketim olgusunu bir kölelik, kaçınılması neredeyse imkânsız olan bir kötülük olarak ele aldığı düşünüldüğünde, Illich'in, modernite

dışında ve hatta ona karşı konumlanan bir kuramcı olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Illich (2002: 11)'in temel tezi, deyim yerindeyse, tüketim olgusunun ekonomik bir faaliyet ve insani bir ihtiyaç olmaktan çıkması ve tüketme ediminden uzak kalarak yaşayabilmenin herkes için imkansızlaşmasıdır. Yazar bu durumu “modern yoksulluk” olarak değerlendirmektedir; zira bu yoksulluk biçimi geleneksel toplumlara değil modern zamanlara özgüdür. Geleneksel toplumlarda insan ihtiyaçlarının sağlanması konusunda işlevsel olabilen birçok araç ve yöntem Illich'in deyimiyle tüketim toplumu olan modern toplumda işlevselliğini yitirmiş ve bu anlamda kullanım dışı kalmıştır. İnsanlar, tüketim toplumunun dayatmaları yüzünden, çevrelerindeki doğal ve geleneksel imkanlardan yararlanmaktan vazgeçmişlerdir:

...onaylanmış uzmanların kontrolü dışında bir ev inşa etmeye veya kırık-çıkık bir kemiği yerine oturtmaya kalkışmak anarşik bir girişim olarak görülür. Biz elimizdeki imkanları görme gücümüzü yitirmekte; bu imkanları kullanılabilir kılan çevresel şartlar üzerindeki kontrolü kaybetmekteyiz; dışarıdan gelen meydan okumalarla ve içerden gelen kaygılarla başa çıkan kendine güven duygusunun nasıl bir şey olduğunu da unutmaktayız (Illich, 2002: 12).

Eserin geneline bakıldığında Illich'in vurgularının şu üç alanda yoğunlaştığı söylenebilir: Birincisi kitabın hemen her sayfası, tüketim toplumunun post-modern kavramsallaştırmasının ve tüketim ediminin güçlü, retorik açılarından etkileyici bir eleştirisini barındırmakta ve bu eleştiriler zaman zaman kapitalizm eleştirisiyle de örtüşmektedir. Ancak tam da bu noktada belirtmek gerekir ki, Illich'in eleştirilerinin esası ekonomi-politiğe dayanan bir kapitalizm eleştirisine değil, söylem temelli bir metalaşma karşıtlığına dayanmaktadır:

Çok daha fazla sayıda bebeğin inek sütüne ulaştığı doğrudur, fakat zengin olsun, fakir olsun, tüm annelerin sütü de kuruyup gitmektedir. Bebek, biberon ihtiyacıyla ağlamaya başladığında, yani, organizma bakkaldan gelen süte kavuşmaya ve böylece de görevini ifa edemez hale gelen memeden yüz çevirmeye alıştırıldığında, tiryaki tüketici doğmuş olur (Illich, 2002:12).

İkincisi, tüketim toplumunun ve tüketim ediminin eleştirisini barındırmasına ve hatta bu eleştiriye başat kılmasına karşın, eser aynı zamanda modernitenin de topyekun bir eleştirisini içerir. Illich modern yaşama ait ne varsa toptan reddetme ve geçmişe dönük birtakım güzelleme yapma eğilimini de gizlememektedir. Üstelik Illich'in reddiyesi sadece birtakım kültürel öğelerin içselleştirilmesiyle sınırlı değildir; tam aksine, teknolojik ilerlemeler de dahil olmak üzere tüketim toplumuyla özdeşleştirilmiş bir modernite algısı bir bütün olarak hedef tahtasına konur:

Dillerve tanrılar hala farklı gibi görünse de, insanlar tamamen aynı dev makinenin vuruşlarıyla uygun adım yürüyen muazzam çoğunluğa her gün katılmaktalar. Vaktiyle, yakılan ateş, mum ve fenerlerin sağladığı düzinelerce aydınlanma tarzının yerini, kapının hemen kenarından düşmesine basılıveren ışık aldı. Son on yıl içinde, elektrik düşmesi kullananlar üç kat arttı. (Illich, 2002: 21).

Üçüncüsü olarak ise, söz konusu çalışmada modern toplumlar olan kapitalist ve sosyalist toplumlar arasında herhangi bir fark gözetilmediği vurgulanmalıdır. Her iki formasyon da tüketim zorunluluğuna ve köleliğine dayanan toplumlar olarak nitelenir. Ayrıca, eserde, tüketim köleliğinin ortaya çıkması, bir burjuva tasavvuru olarak değil; profesyonel sınıfların güçlenmesinin bir sonucu olarak kavramsallaştırılmıştır. Son tahlilde, bir tür nostalji özleminin tüketim köleliği yaklaşımını karakterize ettiği söylenebilir. Şöyle ki; refah rejimlerinin yarattığı zenginlikler ve sunduğu olanaklar, emekçilerin kapitalizmle daha barışık yaşamasına ön ayak olmuş ve onları sistemin tüketicileri haline getirmiştir. Sistemin tüketicileri haline gelen emekçilerden ümidini kesen radikalizm ise, çareyi geleneksel ve pre-modern bir toplumsal hayat güzellemesi yapmakta bulmuş ve eleştiri -tabiri caizse- kendini modernite karşısı bir pozisyonda yeniden kurmuştur.

Illich'in eserinde tüketim ediminin bir kölelik göstergesi olarak kodlandığı yukarıda belirtilmişti. Dolayısıyla, ironik de olsa, Illich'in tüketim toplumu kuramcılarıyla örtüştüğü ileri sürülebilir. Illich'in, tüketme arzusunu tüketim ihtiyacının önüne çıkaran bir yaklaşım geliştirdiği belirtilmelidir. Şöyle ki, tüketim, alt sınıflar da dahil olmak üzere, insanların ondan kaçamayacağı 'kötü' bir edimdir. Oysaki bu yaklaşım, tüketme edimini ihtiyaç-kölelik ikilemlerine dayandırarak kavramsallaştırmaya çalıştığından problemlidir; çünkü, insan ihtiyaçları önceden belirlenmiş ve birtakım ahlaki kriterlerle sınırlandırılmış belirli bir niceliğe tekabül etmez; tam aksine, insan doğaya hâkimiyeti ölçüsünde bu ihtiyaçları geliştirir. Sözelimi insan, kendi kurduğu sosyal yaşamı idame ettirebilmek için ışığa ve aydınlanmaya gereksinim duyar. Sosyal ilişkiler karmaşıklıkça, güneş, doğal bir ışık kaynağı olarak sosyal yaşamın sürdürülebilmesinde yetersiz kalmış ve bu nedenle de insan ürünü aydınlanma yolları geliştirilmiştir. Bu bağlamda, mum nasıl insanın aydınlanma ihtiyacını karşılamak üzere yine insan tarafından icat edilmişse, aynı şekilde ampul de insanın aynı ihtiyacını karşılamak üzere ve yine insan tarafından üretilmiştir. Burada mumu ihtiyaç, ampülü ise kölelik kategorisine sokan herhangi bir rasyonaliteden bahsedilemez. Bir diğer ifadeyle, insan halihazırdakinden daha iyisine ve daha gelişmişine her daim gereksinim duyar ve o gereksinimi gerçekleştirmek için eyler. Herhangi bir tüketim faaliyetinin insani ihtiyaçlardan mı kaynaklandığına, yoksa o faaliyetin birtakım gereksiz edimlerden ibaret,

insanı kendine yabancılaştıran bir eylem mi olduğuna Illich'in verdiği yanıt son derece idealisttir ve bu yanıt 'az ile yetinenlerden oluşan bir pre-modern toplum' olumlamasına tekabül eder. İronik gibi görünse de bu yaklaşımı post-modern paradigmaya hapseden de, tam olarak onun pre-modern niteliğidir. "Tüketim Köleliği" adlı çalışmanın pre-modern niteliği, en azından söylem düzeyinde güçlü bir anti-kapitalist retoriğe sahip olmasına engel değildir. Gerçekten de eserde tüketim toplumu çok sert bir dille eleştirilmektedir. Ancak tüketim toplumunu, onu yaratan maddi temelinden bağımsız olarak değerlendirme yanılığının aynısı tüketim köleliği kavramı inşa edilirken de kendini gösterir. Örneğin kitapta tüketim köleliğinin malların kullanım değerinin değil, değişim değerinin başat kılınmasıyla ortaya çıktığı vurgulanmaktadır. Bu vurgudan hareketle, Illich'in ekonomi-politik aracılığıyla, kapitalizmi tüketim köleliği yaratan bir sistem olarak tanımladığı şeklinde yorumlanabilir. Fakat belirtilmesi gerekir ki, bu yorum ancak kısmen doğru kabul edilebilir, zira Illich'in esas amacı böyle bir tanımlama yapmak değil, modern zamanların tüketim faaliyetini mahkum etmektir. Eserin tamamı düşünüldüğünde, Illich'in genel bir kapitalizm analizi yapmadığı ve fakat profesyonellerin toplumsal ağırlıklarını arttırdıkları bir tarihsel dönemdeki tüketim edimine dair sosyolojik çözümler yapmaya çalıştığı söylenebilir. Dahası Illich kuramsal yaklaşımını aslında anti-kapitalizmle değil, anti-modernizmle temellendirir.

Illich, eserinde modern topluma ilişkin ne varsa reddetme eğilimindedir. Bundan dolayı da, eleştirilerini kapitalizmle ya da meta ekonomisiyle sınırlamamakta; moderniteyle özdeş değerlere, akıl ve tarihsel ilerleme gibi fikirlere karşı da bir konum geliştirmektedir. Kitapta, tuvalet kağıdı kullanmanın insan ihtiyacı olmadığı ya da kadının doktor olmadan da doğum yapabileceği gibi söylem düzeyinde son derece radikal ama bir o kadar da rasyonalizme meydan okuma gayretinin öne çıktığı ifadeler bulunmaktadır (Illich, 2002: 34-50).

Son olarak belirtmek gerekir ki, tüketim köleliği ifadesi, modern toplumları türdeş gören bir eğilimi temsil etmektedir. Bir başka deyişle, modern toplumlar olarak tanımlayabileceğimiz kapitalist ve sosyalist toplumlar arasında tüketim köleliği açısından herhangi bir fark gözetilmemektedir. Illich'e (2002: 30 ve 45) göre, sosyalist toplum ile kapitalist toplum arasındaki tek fark olsa olsa köleliği tesis eden aktörler olabilir: Kapitalist toplumda tüketim çılgınlığı profesyoneller tarafından kendi hesaplarına körüklenirken, sosyalist toplumda bu rolü bürokratlar devlet adına üstlenirler. Oysaki üretim ilişkileri ve üretim araçları üzerindeki mülkiyet rejimi tartışmaya dâhil edildiğinde, yani tüketim olgusu onun gerçekleşmesini mümkün kılan üretim olgusuyla birlikte ele alındığında, kapitalizm ile sosyalizm arasında böylesi bir benzerlik kurmak sorunlu bir yaklaşımın varlığına işaret eder. Sosyalist toplumda üretim, insan ihtiyaçlarını

merkeze alan bir yaklaşımla planlı bir şekilde yapılırken; kapitalizmde neyin ne kadar üretileceği kapitalistin o üretimden ne kadar kazanacağına göre belirlenir.⁵

Tüketim köleliğini karakterize eden, radikal ve fakat nostaljik eleştirilerin, marjinal denemeyecek kadar çok karşılık bulduğu söylenebilir. Hatta yaygın olan modernite dahilindeki reddiyeci eleştiriler değil, genel olarak post-modern paradigmanın özel olarak da tüketim toplumu kuramını içeriden eleştiren yaklaşımlardır. Bahsi geçen içeriden eleştirilerin ortak özelliği, ekonomi-politik temelli tahlillerden yalıtılmış bir metalaşma tespiti ve modernitenin değerler dünyasına toptancı bir reddiyedir. Türkiye’de, kendi deyimleriyle “kentsiz bir kent” inşa etme girişiminde bulunan Yeğin ve Tanok (2014) girişimlerini kuramsallaştırarak kitap haline getirdikleri eserlerinde, sermaye birikimi sürecinin dışında tanımlanmış, dolayısıyla anti-kapitalist ve anti-modernist bir yerleşim alanı yaratmaya çalıştıklarını belirtirler. Sadece kuramsal bir iddia düzeyinde kalmayan, uygulamaya da konan ve bu yönüyle de insanların gerçek hayatlarına temas eden bir deneyimi barındırdığı için Yeğin ve Tanok’un çalışması, özel olarak Illich’in tüketim köleliği adlı eserinde ifade ettiği, genel olarak da tüketim toplumu kuramına yapılan içeriden eleştirilerde kendini gösteren muhalif pozisyona çok iyi bir örnektir. Yeğin ve Tanok’un çalışmalarının tek farkı konuyu kent bağlamıyla sınırlamalarıdır ki, soyutlama düzeyi düşürüldüğünde kapsamın daralması normaldir. O halde şimdi biraz önce bahsi geçen muhalif pozisyonun kent bağlamında kuramsal olarak nasıl inşa edildiğine dair somut örnekler verilebilir.⁶ Bu tür yaklaşımlarının temelinde nesnel bir zeminde tanımlanmış emek-sermaye ilişkileri değil, insanı kendi özüne yabancılaştıran zenginleşme olgusunun eleştirisi vardır. Buna göre, sömürünün, eşitsizliğin, iktidarın olmadığı bir toplum -ya da bu çalışma özelinde bir yerleşim alanı, ekolojik bir kent- ancak zenginleşmenin kendisiyle hesaplaşılarak mümkündür:

‘Yoksul’ kelimesi... sınırlı bir mal varlığı durumunu anlatmaktadır. Yani, ancak bu, var olmayı sağlayabilir.... Temerküz [toprağın bir yerde toplanması, merkezileşmesi] ve dolayısıyla iktidar düşüncesinin merkezinde ‘zengin olmak’ ve ‘daha çok’ vardır. Gerçekte kesinlikle, hep birlikte ‘daha çok’a sahip olmak mümkün olmasa da sanki herkesi, her an buna sahip olabileceğine ikna etmek, temerküzü ve iktidarı meşru kılar... ‘Yoksul’ olmalıyız... herkesin arabası olmaz, çelik yetmez... Siz önce şu umut oyununun içinden çıkın demek istiyorum. Ancak ‘yoksul’ bir dünyada mutlu yaşayabiliriz. (Yeğin ve Tanok, 2014: 55).

Yukarıdaki alıntıya yakından bakıldığında, alıntıda, tüketim köleliğinin içeriden eleştirisi olarak nitelenebilecek bir bakış açısına dair çok anlamlı veriler bulunduğu söylenebilir. Yeri gelmişken yeniden ifade etmek gerekir ki, bu eleştiriye ‘içeriden’ yapan özelliği, kapitalizmi ve moderniteyi aynı post-modern paradigma dahilinde ele almasıdır, zira eşitliğin ancak yoksullaşarak

sağlanabileceği tezi kesinlikle anti-modern bir düşüncedir ve modernite öncesine dönüş özlemi içerdiği açıktır. Bu haliyle, eskiye duyulan özlemin, Komünist Manifesto’da “küçük burjuva sosyalizmi” olarak tanımlanan eleştirel düşünceyle uyum içinde olduğu söylenebilir:

Bu sosyalizm modern üretim ilişkilerindeki çelişkileri büyük bir basiretle teşhir etti... Makinelerin ve iş bölümünün yıkıcı etkilerini, sermayelerin ve toprak mülkiyetinin yoğunlaşmasını, aşırı üretimi... üretimdeki anarşiyi, servet dağılımındaki rahatsız edici eşitsizlikleri... yadsınmaz bir biçimde kanıtladı. Gelgelelim olumlu içeriği bakımından bu sosyalizm ya eski üretim ve mübadele araçlarını ve onlarla birlikte eski mülkiyet ilişkilerini ve eski toplumu onarmayı amaçlar ya da modern üretim ve mübadele araçlarını bu araçlarca parçalanmış ve parçalanması kaçınılmaz olan mülkiyet ilişkilerinin çerçevesi içine yeniden zorla hapsetmeyi. Her iki durumda da hem gericedir hem de ütöpik... (Marks ve Engels, 2008: 43-44).

Marks ve Engels, bu satırları yüz yetmiş yıl önceden Yeğin ve Tanok’un çalışmaları için yazmış gibidir. Yeğin ve Tanok’un eleştirel yaklaşımını pre-modern kılan ve bu bağlamda onu post-modern paradigma içine hapseden özelliği de yine yukarıdaki satırlarda gizlidir. Bu özellik, “parçalanmış ve parçalanması kaçınılmaz olan mülkiyet ilişkileri” temelinde bir toplumsal kurgu önermek olarak ifade edilebilir.

İnsanlığın uzun yürüyüşündeki sosyalizm deneyleri moderniteyle birlikte oluşan değerleri daha insani, daha yaşanılır bir biçimde yeniden üretip, sözü edilen yabancılaşmayı engelleyememiş midir? Yeğin ve Tanok’a göre bu soruya olumlu yanıt verilemez. Örneğin kapitalist kent olgusunun insanlığa dayattığı temel meselelerden biri olan ‘ulaşım’, özü itibariyle ‘seyahat’in yerine ikame edilmiş yabancılaştırıcı bir sorun alanı yaratır. Bu bağlamda da iyileştirilmesi gereken bir ulaşım sorunu yoktur. Ulaşım her kent kölesinin bir biçimde aşmak zorunda olduğu saatlere tekabül ederken, seyahat bireyin kendisi için yaptığı yolculuk durumunu ifade eder. Oysaki onların deyimiyle “klasik sosyalist-komünist” yaklaşım, seyahat mefhumunu yeniden egemen kılmayı değil, ulaşım sorununa çözüm bulmaya çalışır (Yeğin ve Tanok, 2014: 24).

Ulaşım ve seyahat kavramları arasındaki zorlama iradi ayrım, sözü edilen içeriden eleştirinin oldukça önemli bir unsurudur, zira bu ayrım, aslında, tüketim toplumu kuramcılarının sıklıkla başvurdukları ekonomi-politik analizlerden yalıtılmış bir ihtiyaç-arzu ikileminin kent bağlamında yeniden kurulmuş halidir. Bu zorlama ayrım, seyahatin belli bir aşamadan sonra ulaşım dönüşeceğini varsaymaktadır. Ayrıca sanıldığı aksine, Yeğin ve Tanok’a göre, yeni araçların icadı ulaşım süresini azaltmamakta, tersine arttırmaktadır. Bir önceki yüzyılda

göçmenlerin yaşam sürelerinin yüzde sekizi, köylülerinkinin ise sadece yüzde beşi yollarda geçerken, modern insanlar ömürlerinin yaklaşık yüzde yirmisini ulaşıma kurban etmektedirler (Yeğin ve Tanok, 2014:24). Bisiklet, metro ve at arabası üçgeninde seyreden ihtiyaç-arzu ikileminin post-modern kavranışına iyi bir örnek teşkil eden aşağıdaki alıntıyla çalışmayı tamamlayalım:

‘Bisiklet’ hızını aşarsanız, hız sizin aleyhinize işler. Siz istediğiniz kadar hızlı giden araçlara sahip olun, sizin yaşamdaki yola harcadığınız zaman 20 yıldan aşağı düşmeyecek, artacaktır... Toplu taşımacılık da, sosyalist-komünist önerinin baş tacı metronun da, çok gelişmiş olduğu Londra’da, ulaşımın ortalama hızı ancak saatte 11 kilometredir. Bu hız, aynı kentte 19. yüzyılda kullanılan at arabasıyla ulaşım hızından daha yavaştır. Yani göstergesinde 250 km. yapan arabanın ortalama hızı, saatte 15 kilometre ile giden bisikletten düşüktür. (Yeğin ve Tanok, 2014: 24).

Sonuç

Tüketim toplumu kavramının, özellikle Batı Avrupa ve ABD’de sosyal refah rejimlerinin hakim olduğu bir dönemde ortaya çıktığı ve bir ekonomik faaliyet olarak tüketim ediminden ziyade bir tür kitle kültürüne tekabül ettiği söylenebilir. İnsanlar ihtiyaçlarını karşılamaktan çok, metaların piyasadaki, dolayısıyla da tüketim toplumundaki değerlerini temel almak suretiyle tükettiklerinde tüketim toplumunda yaşamının gereklerini yerine getirirler. Ancak dikkat edilmesi gerekir ki, tüketim toplumu literatüründe bir metanın piyasa değeri denilen şey, ekonomik veya rakamsal bir değer olmaktan ziyade; gösteriş, haz ve tüketme faaliyetine bağımlılıkla tanımlanabilecek kültürel bir değerdir. Tüketim toplumunun kültürel değerler temelinde ifade edilmesi, kavramın epistemolojik ve ontolojik olarak post-yapısalcı bir çerçeve dahilinde inşa edildiğinin göstergesi gibidir; zira üretim ve tüketim nosyonları arasındaki epistemolojik ve ontolojik bağların modernite dahilindeki ekonomik anlamları itibariyle birbirinden ayrıştırılması pek de mümkün değilken, kültürel değerleri öne çıkaran post-modern yaklaşımlar için, bu, güçlü bir retorikle son derece kolay yapılabilir.

Yukarıdaki kuramsal çerçevenin toplumsal hayatın içinde gerçek bir karşılığı olduğu kabul edildiğinde ise, tüketim toplumu ifadesi içerdiği birtakım yeni kültürel kodlar temelinde post-kapitalist bir toplum kurgusuna denk düşer. Kavram, kapitalizm koşullarında ortaya çıkan kültürel değerlerin bütünlüklü bir ifadesi de olsa, özellikle Marksizmin kapitalizm tahliline bir meydan okuyuş niteliğindedir, zira bir kapitalizm eleştirisi üzerine bina edilmesine rağmen üretim nosyonundan itina ile koparılmış bir tüketim edimi tanımlanır. Ancak kuramcılarının temel iddialarına daha dikkatli bakıldığında daha net olarak

görülebilecektir ki, tüketim toplumu, aslında, daha önce iktisat teorisine girmiş bir kavram olan değişim değerinin sosyo-kültürel alandaki yansımalarına karşılık gelmektedir. Gerçekten de, tüketim toplumu literatüründeki yaklaşımların neredeyse tamamının, ürünlerin kullanım değerlerinin yitirilmesine dönük eleştiriler içerdiği söylenebilir. Bu bağlamda, her ne kadar kuramcılar tarafından post-modern bir paradigma dahilinde tanımlanmış da olsa, tüketim toplumu ifadesi yeni bir toplum yapısı olarak değil, kapitalist ilişkilerin yeniden üretim sürecindeki bir uğrak olarak düşünülmelidir. Dolayısıyla, üretim faaliyetinin ve üretim ilişkilerinin sosyal yaşam üzerindeki belirleyici etkilerinin ortadan kalktığı ileri sürülemez. Dahası üretim, tüketim ediminin bu denli başat bir kavram olarak düşünülebilmesi için dahi son derece kilit bir faaliyet olup, kuramcılarının genel iddialarının aksine, üretim-tüketim ilişkisinde hala belirleyici konumdadır. Bir diğer anlatımla, tüketim toplumu diye kavramsallaştırılan kültürel kodlar, onları yaratan maddi temelleriyle birlikte düşünüldüklerinde, deyim yerindeyse, bütün yollar üretim nosyonunun kendisine çıkacaktır. 'Just in time' olarak da bilinen zamanında üretim stratejisi, esnek uzmanlaşma, farklılaşmış ürün tasarımları ve hatta insan kaynakları ve toplam kalite yönetimleri gibi birtakım organizasyonel ve yönetsel anlayışların tamamı post-fordizm denilen bir üretim rejiminin belli başlı özellikleridir. Dolayısıyla, bir ürünün piyasadaki alıcısının kim olacağı, reklam vb. pazarlama stratejileri de dahil olmak üzere o ürünün müşteriye hangi yolla pazarlanabileceği; özetle tüketim faaliyetinin nasıl realize edilebileceğine dair faaliyetlerin tamamı üretim odaklı tasarlanır ve öyle de sonlandırılır. İşte tüketim toplumu da, aslında, bahsi geçen sonlandırma işlemini mümkün kılan birtakım kültürel kodları ifade eder, yoksa sürecin temelini ve tamamını değil. Sonuç itibarıyla, üretim nosyonunun toplumsal ve siyasal kurulumlardaki başat rolünün kaybolduğu tezi doğru değildir, zira kapitalizm koşullarında tüketim, üretime bağlı olarak gerçekleşen bir faaliyettir. Bu, tam da, bir ürünün kullanım değerinin değil, değişim değerinin esas alınmasından ötürü böyledir. Bu bağlamda, tüketim edimine ilişkin kodlar ve değerler ile bazı tüketim kalıpları baz alınmak suretiyle geliştirilmiş yaşam tarzları da, aslında bir üretim toplumu olan kapitalizmin gereksinimlerine göre şekillenirler. Bu nedenle, ne kültürel kodlarda, tüketim kalıplarında ya da birtakım yaşam tarzlarında ifadesini bulan türlü türlü tüketici kimlikleri, ne de onların arasındaki çelişkiler ve olası çatışmalar, üretim ilişkilerinin dolaysız sonucu olarak ortaya çıkan toplumsal sınıfların ve sınıflar mücadelesinin yerine ikame edilebilecek tarihin yeni motorları olarak değerlendirilebilirler. Burada bahsi geçen ikame ilişkisinin, deyim yerindeyse, imkansızlığını vurgulamak önemlidir, çünkü bu vurgu sadece kuramsal bir inşaya karşı çıkış anlamına gelmez, aynı zamanda toplumsal mücadelelerin içinde devinen öznenin nasıl tanımlanacağı da, sözü edilen ikame ilişkisinin imkansızlığına dikkat çekmekten geçecektir.

Tüketim toplumu, post-yapısalcı yaklaşımlarda, bir bütün olarak moderniteden ve hatta ekonomik bir faaliyet olarak 'tüketim' ediminden de, tarihsel bir kopuş olarak tanımlanmıştır. Kanımca bu bir yanılsamadır. Bu yanılsamayı irdeleyebilmek amacıyla, çalışmanın birinci bölümünde tüketim olgusunun geçmişten günümüze modern/kapitalist zamanlardaki tarihsel evrimi ele alınmıştır. Bu bölümde; tüketim olgusunun kültürel kodlardan ziyade, meta üretimi ve pazar ilişkileri itibarıyla ekonomik, sınıflar mücadelesi itibarıyla de politikolan yönleri değerlendirilmiştir. Aynı bölümde, tarihsel bir dönemlendirme yapılmak suretiyle, tüketim ediminin pre-kapitalist, liberal-kapitalist ve refah rejimleri dönemindeki anlamları tartışılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde ise tüketim toplumuna ilişkin kavramlara, olgulara ve bu kavram ve olguların taşıdığı anlam ve iddialara odaklanmaya gayret edilmiştir. Tüketim toplumu kavramının kapitalist üretim ilişkilerinden koparılıp ayrı bir gerçeklik olarak sunulmasının, post-modern dünya tasavvurunun da bir gerçeklik olarak kabul edilmesi anlamına geleceğinin altı çizilmiştir. Bu bölümde, böyle bir tasavvuru gerçeklik olarak kabul etmenin, insanoğlunun iki yüz elli yıllık aydınlanma mücadelesine ve bilimsel birikimine meydan okumak anlamına geleceği ifade edilmiştir. Aynı bölümde, çoğu zaman modernite eleştirileri içinde meşrulaştırılan, tüketim estetiği, yaşam tarzı ve tüketici kimliği gibi kavramların eleştirisine de yer verilmiştir. Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise tüketim toplumu, ona karşı geliştirilen içeriden eleştirilerle birlikte ele alınmıştır. Tüketim toplumuna yönelik her eleştirinin aynı zamanda kapitalist toplumun kendisine yönelik de bir eleştiri olması gerektiği vurgulanmıştır. Tüketim toplumu eleştirilerinin, post-yapısalcı ajanda dahilinde yapıldığı durumlarda işlevsizleştiği ifade edilmiş; hakim paradigmanın yeniden üretilmesinin önüne geçilebilmesi için eleştirilerin genel olarak modernite özel olarak da Marksizm temelinde ele alınması gerektiği belirtilmiştir.

Son olarak ifade edilmesi gerekir ki; post-yapısalcı ajandayla uyumlu olan eleştirilerin, ne kadar radikal olurlarsa olsunlar, esasen ahlâki ve nostaljik dayanakları olan ve bu anlamda da dönüştürücü bir potansiyelden uzak yaklaşımları temsil ettiklerini belirtmek gerekir. Kanımca tüketim toplumu kavramı veya olgusuna karşı bir sav ileri sürerken, ileri sürülen savın radikal olmasının yanı sıra rasyonel de olması gerekir. Bu bağlamda, tüketmemeyi ya da az tüketmeyi değil, insani ihtiyaçlar doğrultusunda ve sosyal eşitlik temelinde tüketmeyi öngören bir yaklaşım geliştirilmesi önemlidir. Başka bir deyişle mesele, ihtiyaç ile tüketme eylemi arasındaki bağın irrasyonel bir temelde eleştirisini yapmak değil, aynı bağın rasyonel ve eşitlikçi bir zemin üzerinde yeniden kurulmasını sağlamak üzere çalışmaktır. Marks ve Engels (2008: 22), Komünist Manifesto'ya, "Bugüne kadarki bütün toplumların tarihi sınıf

mücadeleleri tarihidir” tespitiyle başlamışlardı. Bu çalışma da o tespitle aynı doğrultuda sonlansın: Tüketim toplumu da dahil olmak üzere, sınıflı toplum süregeldikçe, bütün toplumların tarihi sınıf mücadeleleri tarihi olacaktır.

Sonnotlar

¹ Tabi ki böyle bir değerlendirmenin günümüz koşullarında da geçerli olduğunu iddia etmek güçtür. Reel üretimden ziyade spekülasyon sermaye hareketleriyle zenginleşmeyi tercih eden bir sermaye sınıfının yaratıcı ve yatırımcı kapasitesinin tükendiği söylenebilir. Neo-liberal ekonomi politikalarının sermaye birikim süreçlerinde belirleyici olmasından bu yana; burjuvazi masadaki bir kumarbaz, ekonomik faaliyetini gerçekleştirdiği yer ise bir kumarhanedir (Işıklı, 2002).

² Kuşkusuz kapitalist ilişkilerde böylesi dönüşümlere yol açan sebepler sadece sermayenin temel yönelimleriyle ya da birtakım birikim stratejileriyle açıklanamaz. SSCB gibi, sosyalizmin saflarında beliren bir süper gücün varlığı ve özellikle Avrupa’daki sınıflar mücadelesinde işçi sınıfının elde ettiği mevziler de burjuvaziyi zorlamış, nihayetinde de bahsi geçen dönüşümler vuku bulmuştur.

³ Bir analogiyle ifade etmek gerekirse neo-liberalizm; işçileri, Henry Ford gibi kendi ürettikleri mütevazı otomobilleri satın alabilmelerini sağlamak suretiyle kapitalizme entegre etmez, zira önceliği reel ücretlerin baskılanmasına ve bu yolla üretim maliyetinin kısılmasına verir. Dolayısıyla işçilere -gerçeğini tüketemeseler dahi- o tüketim ediminin hayalini kurdurtacak bir mekanizmaya ihtiyaç duyar.

⁴ Elbette Frankfurt Okulu içinde tek bir düşünsel eğilimden bahsedilemez. Aksine, okul içinde birbirinden farklı eğilimler yer almış, bu eğilimler farklı farklı isimlerle özdeşleşmiş ve yine birbirinden farklı dönemlerde etkili olmuşlardır. Ancak yine de bir genelleme yapılabilir: Bottomore (1994: 8)’un deyişiyle, “[Frankfurt Okulu’nun] kuruluşu] oluşan yeni şartlarda özellikle kuram ve pratik arasındaki ilişki ve Marksist kuramı yeniden canlandıracak sol kanat entelektüeller tarafından hissedilen ihtiyaca bir karşılık olarak görülebilir. Bir anlamda Enstitü bir taraftan ileri kapitalist toplumlara ilişkili olarak, Marksist teorisinin farklı, baskın olarak Marksist teorinin Hegelci yorumlamalarıyla diğer taraftan Sovyetler Birliği’ndeki devlet ve toplum gelişiminin eleştirel görüşüyle belirlenen ve ‘Batı Marksizmi’ olarak bilinecek geniş bir düşünce hareketinin bir kısmını teşkil etmekteydi”

⁵ Bu çalışmada, 20. yy’daki sosyalist deneylerin -ya da bu deneylere eleştirel yaklaşanların deyimiyle ‘reel sosyalizm’lerin- ‘kitlesel üretim-kitlesel tüketim’ denkleminde dayanan fordist birikim rejimiyle uyumlu olup olmadıkları ya da artık değer transferinin sosyalist ekonomilerde nasıl gerçekleştiği ele alınmayacaktır. Ancak, 20.yy’daki sosyalist pratiklerin esas itibarıyla bilimsel sosyalizme, yani Marksizme, dayanan pratikler olduğu belirtilmelidir. Bu bağlamda sadece sosyalist pratiklerin değil, Marksist öğretinin kendisinin de ‘daha eşitlikçi bir toplum için daha az tüketen

bir toplum yaratmak gerektiği' gibi bir hedefle hareket etmediği ifade edilmelidir. Tam aksine Marksist öğretisi eşitlikçi bir toplum yaratma hedefini üretimin artmasıyla ve merkezileşmesiyle ilişkilendirerek ortaya atmış; toplumsal eşitliğin herkesin ihtiyaçlarını karşılayabilecek zenginlikte bir üretim düzeyine ulaşılmasıyla sağlanabileceğini ileri sürmüştür. Bu bağlamda, bilimsel sosyalizmin sorunsallaştırdığı esas bir toplumun ne kadar tükettiği değil, üretimin hangi mülkiyet rejimi altında yapıldığı olup, tüketim ediminin kendisine 'kötülük' ya da ideolojik bir rol atfedilmez.

⁶ Sözü edilen kuramsal yaklaşımın uygulamadaki karşılığı olan Viranşehir Komünü ile ilgili bir tartışma yürütülmeyecektir. Ancak, post-modern bir paradigmadan hareketle ve fazlasıyla iradi bir yoldan, modern dünyanın gerçeklerine meydan okuma gayretlerinin iyi niyetli ve fakat hüsrana biten sonuçlarını anlatan bir yazı için bkz: Ayman O (2014) "Viranşehir'de bir komün denemesi", <http://dergi.aljazeera.com.tr/2014/12/01/viransehirde-bir-komun-denemesi/>

Kaynakça

Ayman O (2014). Viranşehir'de bir komün denemesi. <http://dergi.aljazeera.com.tr/2014/12/01/viransehirde-bir-komun-denemesi/>. Son erişim tarihi, 20.07.2015.

Aytaç Ö (2006). Tüketimcilik ve Metalaşma Kısacasında Boş Zaman. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11, 27-53.

Baudrillard J (1997). *Tüketim Toplumu*. Çev. H Deliçaylı ve F Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman Z (1999). *Çalışma, Tüketimcilik ve Yeni Yoksullar*. Çev. Ü Öktem, Ankara: Sarmal Yayıncılık.

Bayhan V (2011). Tüketim Toplumunda Bireyin Ontolojik Mottosu: Tüketiyorum Öyleyse Varım. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 43, 221-248.

Bocock R (2005). *Tüketim*. Çev. İ Kutluk, Ankara: Dost Kitapevi Yayınları.

Bottomore T (1994). *Frankfurt Okulu*. Çev. A Çiğdem, Ankara: Vadi Yayınları.

Callinicos, A. (2006). Giriş. İçinde: A Callinicos ve C Harman (der), *Neo-liberalizm ve Sınıf*. Çev. O Akinhay, İstanbul: Salyangoz Yayınları, 9-26.

Engels F (1979). Karl Marks. İçinde: K Marks ve F Engels (der) *Seçme Yapıtlar*, Cilt III, Ankara: Sol Yayınları, 94-105.

Featherson M (1996). *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*. Çev. M Küçük, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Göcen G (2013). İbn Haldun'un Toplum ve İnsan Yaklaşımının Günümüzde Düşen izdüşümleri: Tüketim Toplumu ve Narsist İnsan. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 7 (14), 175-198.

Harvey D (1999). *Postmodernliğin Durumu*. Çev. S. Savran, İstanbul: Metis Yayıncılık.

Işıklı A (2002). *Kumarhane Kapitalizmi*. İstanbul: Otopsi Yayınları.

Illich I (2002). *Tüketim Köleliği*. Çev. M. Kardeşhan, İstanbul: Pınar Yayınları.

Karakaş M (2006). Yeni Yoksulluk Bağlamında Sosyal Kimlik ve Tüketimde Eşitsizlik. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7 (2), 1-16.

Kılıç, S (2006). Modern Topluma Ekolojik Bir Yaklaşım. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 108-127.

Kumar K (1999). *Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*. Çev. M. Küçük, Ankara: Dost Kitapevi Yayınları

Lefebvre H (2012). *Gündelik Hayatın Eleştirisi I*. Çev. I Ergüden, İstanbul: Sel Yayıncılık.

Lefebvre H (2013). *Gündelik Hayatın Eleştirisi II*. Çev. I Ergüden, İstanbul: Sel Yayıncılık.

Marcuse H (1990). *Tek Boyutlu İnsan*. Çev. A Yardımlı, İstanbul: İdea Yayıncılık.

Marks K (1973). *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri Asya Üretim Tarzı, Antik Çağ, Feodalite*. Çev. M Belli, Ankara: Sol Yayınları.

Marks K (2011). *Kapital. 1. Cilt*, 2.baskı. Çev. M Selik ve N Satlıgan, İstanbul: Yordam Yayınları.

Marks K ve Engels F (2008). *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*. Çev. N Satlıgan vd, İstanbul: Yordam Yayınları.

Mutluel O (2014). İslam Düşüncesinde Meta Kavramı ve Tüketim Ahlakı. *Turkish Studies*, 9 (8), 683-696.

Özügürlü M (2008). *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu, Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, 2.baskı, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Sennet R (2011). *Yeni Kapitalizmin Kültürü*. Çev. A Onacak, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Şaylan G (2002). *Postmodernizm*. 2. baskı. Ankara: İmge Kitapevi.

Şaylan G (2003). *Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*. 2. baskı, Ankara: İmge Kitapevi.

Şan M K ve Hira İ (2007). Frankfurt Okulu ve Kültür Endüstrisi Eleştirisi. *Sosyoloji Yazıları I, Sakarya Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Ortak Çalışması*, İstanbul: Kızılelma Yayınları.

Tekeli İ (1999). *Modernite Aşılırken Siyaset*, Ankara: İmge Kitabevi.

Yeğın M ve Tanok M T (2014). *Kent Reformu ve Yeni Gecekondı Hareketi*. Ankara: NotaBene Yayınevi.

Yanıklar C (2011). Tüketim Kültürü, Kapitalizm ve İnsan İhtiyaçları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Tartışma. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34 (1), 25-32.

Weber M (2008). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhı*. Çev. Z Gürata, Ankara: Ayraç Yayınları.